

DOKTRİN VE MESLEK YAZILARI

ADALET HANGİ «MÜLK»ÜN TEMELİ

Av. Güney DİNÇ (*)

Ceza mahkemelerinde yargılananlar, çoğu kez yaşama yenik başlayanlar. Kimi, açlığa, yoksulluğa karşı tutunacak dal bulamayınca, boğaz tokluğuna suç işlemiş. Kimi parmaklıkların ardında doğup, özgürlüğün tadına varamadan başladığı yere dönmüş. Onlar için, çözümsüz, umutsuz bir yazgı, yaşamın kendisi olmuş.

Tutuculuk, hukukun doğasında var. Yasalar, kurulu düzeni korumak için yapıldığından, geleceğin insanını yönlendirecek düşünceler, geçmişin değer yargıları önünde sınanmak zorunda. Güncel özgürlüklere sert ve katı sınırlar koyan yasalar, yarınları bugüne bağımlı kılmak için, geleceğe yönelen soyut ve belirsiz tanımlar içeriyor. Çağdaş değerlere uzanıp, daha iyiyi, daha güzeli aradıkları için yargılananlar oluyor. Yasakçı demokrasinin tel örgülerine takılan işçiler, çok sesli düşünen aydınlar, gençler, zorla topraklarından sürülen yoksul köylüler, uzun gözaltından sonra, günışığını ilk kez mahkemede görüyorlar. Uğradıkları haksızlıkları, işkencenin dağıtamadığı özlemlerini yargı önünde özgürce sergilemeyi düşünüyorlar. Bu umutları da çok sürmüyor. Son sığınak belledikleri yerde, duvardaki sevimsiz uyarıyı okuyunca, daha bir karamsarlığa düşüyorlar :

«ADALET MÜLKÜN TEMELİDİR.»

Günümüzde hiç bir tanım, sınıflı toplum gerçeğini bu üç sözcük kadar çarpıcı biçimde anlatamaz. Mülk, insana bağımlı bir kavram. Tarihin hiç bir döneminde, nesnelere, insansız özne olmamış. Özdeyişin vurguladığı özne, elbette insan. Ancak hangi insan? Kişinin yok-

(*) İzmir Barosu Avukatlarından

sulu var, varlıklısı var. Siyasal yetke, üretim araçları mülkiyetinde düğümleniyor. Adalet mülkün temeli olunca, ister istemez varlıklılar anımsanıyor. Toplumsal örgütlenmede, güçsüzün, mülksüzün, sömürüye ve eşitsizliğe karşı çıkanların etkinliği kalmıyor. «Bu ne biçim adalet» dersiniz, «mülk» sözcüğünün arapçada «devlet» anlamına geldiği söyleniyor. Eğer gerçekten böyleyse, neden, «Adalet devletin temelidir.» denmiyor da insanlar şaşırılıyor. Anayasa'da yasalarda yeri olmayan bir kavram. Dili gibi, içeriği de çağımıza yabancı. Öyle bir yakıştırma ki, doğru dürüst türkçe açıklaması bile yapılamıyor. Nasıl olmuş ta böyle bir deyim, laik cumhuriyette mahkemelerin baş köşesine yerleşmiş, anlamanın olanağı yok.

Çözümünde güçlük çektiğim konularda, ulaşabildiğim dostlardan yardım isterim. Ayaküstü kurulan söyleşilerden umulmadık kazanımlar sağlanır. İlginçtir ki, bu konuda, kimseden doyurucu yanıtlar alamadım. İslam ekininin serpintileri altında yetişen hukukçular bile, her gün karşılaştıkları yazının ne anlama geldiğini açıklayamadılar. Oysa, «mülk»ün tanrısal içeriğini bilmeden, islamı tanımak olanaksız. Anlaşıyor ki, kaba çelişkiyi göre göre, nedenini araştırmadığımız bir alışkanlığı sürdürüyoruz.

1 — «MÜLK» NE DİR?

Günümüzde çok çarpık yorumlara kaynaklık eden deyim, arap-islam kökenli. Özdeyişin aslı şöyle :

«El'adlü esasül - mülk» (1)

«Mülk» sözcüğü, «egemenlik» ve «kullanma yetkisi» anlamlarına geliyor (2). «Mülkiyet», dinsel sözlüklerde, «bir şeyi ele geçirme ve onun üzerinde tek başına sahip olma gücü» olarak tanımlanıyor (3). «Gelir getiren taşınmazlara» da mülk adı veriliyor (4). Görülüyor ki, arapçadaki «mülk» kavramı, dilimizdeki iyelik (mülkiyet) ve egemenlik (hakimiyet) sözcükleriyle eşanlamlı.

İslama göre mülk, somutu soyuta bağlayan, erke (enerji) ve devinimle (hareketle) birlikte canlı-cansız tüm varlıkları kapsayan bir kavram. Yani bilinen ve bilinmeyen boyutlarıyla evrenin ta kendisi. Dünyamız, yıldızlar, denizdeki balık, çöl toprağını ıslatmadan buharlaşan yağmur, karasabanın boyunduruğundaki öküz, tarlada yeşeren ekin, hoyrat döşekteki cariyeye, mutfaktaki köle, hepsi mülk... İnsanlar üretip bilinmeyenleri çözdükçe, tanrının mülküne

yenilerini katıyorlar. Kurdukları devletler, işlettikleri maden ve petrol yatakları, ürettikleri gemiler, uçaklar, silahlar gibi, kendileri de birer mülk.

Mülk, varlıkların adı değil, niteliği. Bu nitelik tanrıya göre oluşur. «Tüm mülk, büyük çapta iyilikçi olan Tanrı'nındır.» (5) Böylesine toplamcı yaklaşım, varlıkların özgüllüğünü ortadan kaldırmıyor. Her şey kendisidir ama, tanrının tartışılmaz egemenliğine bağımlı olduğundan, öncelikle mülktür. Kur'an, tanrının bu niteliğini «mülk sahibi» anlamına gelen «mâlik el - mülk» deyimiyile vurguluyor. «Tanrı'nın mülkünde kimseğin payı yoktur.» diyor. (6) Yeryüzü yönetimini de elinde tutan tanrısal egemenlik, katılım ve paylaşımı benimsemiyor. «Göklerin ve yeryüzünün hükümrânlığı kendisinde olan, evlat edinmeyen, hükümrânlıkta ortağı bulunmayan...» (7) tanrı, seçkin kullarına mülk veriyor. Onlar yönetiyor insanları, tanrı adına. Yeryüzü egemenliğini ele geçirmek isteyenler yakarıyorlar, Süleyman gibi :

«Ya Rab, beni bağışla, bana öyle bir mülk ver ki, benden sonra hiç kimse böylesini elde edemesin.» (8) diyor.

Kimi, aldığı ile yetiniyor Yusuf gibi :

«Ya Rab, bana mülk verdin...» (9) diyor.

Kimine az geliyor aldıkları :

«Bilmez misin o kimseyi ki, Allah kendisine mülk verdiği halde, gene de İbrahim'le tanrısı üzerine çekişip durur.» (10)

İnsanlar, ölümlü varlıklar. Onlara verilen mülk te geçici. Kimi bu gerçeği anlamadığı için, kendi egemenliğinin kaynağı ile çelişmekten kurtulamıyor :

«Firavun, ulusu karşısında övünerek şöyle dedi :

— Mısır mülkü benim değil midir?» (11).

Elbette değil. Bir hadiste belirtildiği gibi, «Bir insan, kendisinin, mülklerin sahibi olduğu sanısına kapılırsa, tanrının şiddetli gazabına müstahak olur. Çünkü mülkün, Allah'tan başka sahibi yoktur.»

Mülk, siyasal yetke ile birlikte, ekonomik üstünlüğün de kaynağı. Ortaçağ islam toplumlarının sınıfsal dokulaşması bu temel

üzerinde gelişmiş, Devleti ele geçirenler, özdeksel anlamda da mülkün yöneticisi olmuşlar. İbni Haldun, «...kılıç ile kalem, yani devletin askeri ve mülki teşkilatı ve memur kadroları mülk sahibinin devleti idare edebilmesi için bir araç ve alettir.» (12) diyor. Bu yapılaşmanın ekonomik sonuçlarını şöyle açıklıyor :

«Herkes onur ve ünvan sahibinin hizmetine girerek işini yürütür. Yöneticinin onurundan yararlanmak durumunda bulunduğu için, çalışmalarıyla ona yaranmak ister. Onur ve ünvan sahibine, gereksinimlerini karşılaması, alışageldiği bolluk içindeki gösterişli yaşantısını sürdürmesi için yardım eder. Çalışanların iş ve emeklerinin ürünü, ünvan sahibinin kazancı sayılır. Para karşılığında yaptıracağı işler, parasız olarak görülür. Böylece iş ve emek karşılığı olan paralar yöneticinin elinde toplanır.» (13)

Patrimonyal devlette, üretim araçları ve ürünler gibi, insanlar da mülk sahibinin malvarlığı içinde. İslam, firavunun putlarını yıkmış, ancak, piramitlere dokunamamış. Piramidin doruğuna, tanrının mülk sahibi yaptığı hükümdar yerleşmiş. Toplumsal yaşamda tabana doğru inildikçe. «...her sınıf ve tabakanın, kendisinin altındaki sınıflar üzerine egemenliği var... Üst sınıfların, egemenliği altındaki insanlardan yararlanmaları, onların dereceleri, ünvanlarının yüksekliği ve alçaklığı ile bağlantılı... Yüksek ünvanlının kazancı, derece ve egemenliği oranında bol olur. Alt derecedekilerin gelirleri ise, aynı oranda azalır.» Buna karşılık, «...ünvan ve dereceleri olmadığı için beceri ve sanatları, iş ve güçleri ile geçinenler, çoğu zaman yokluk ve yoksulluk içinde yaşarlar. Mal ve servet edinmeyen bu insanlar, çok az ile yetinerek, yoksulluk içinde zorunlu gereksinimlerini karşılamaya çabalarlar.» (14)

Ekonomik işbölümünün en üretken kesimi olan köylülerin de, toplumsal yapıda saygınlığı bulunmuyor. Bir hadiste şöyle deniliyor; «Bu demir (saban demiri), hangi kavmin avlusuna girdiyse, zillet ve hakirlik de demirle beraber girmiş, o kavim hakir düşmüştür.» (15) Kuşkusuz bu bir gözlemdir, ancak, günümüzde de geçerli olan değer yargılarını ortaya koymaktadır.

Mülk-devletin insana yaklaşımında eşitliğe yer verilmemiş. Birbirlerine koşut gelişen siyasal üstünlük ve ekonomik farklılaşma, çağımız insanının özümsemeyeceği, aşağılayıcı ayrımlar üzerine yerleşmiş. XI. yüzyılda yaşayan İran'lı din bilgini ve ozan Nasır-ı Hüsrev'in deyişiyle :

«Bu dünyada bulunan üç grup insan bütün diğer grupların en şereflişidir ve bunlar Tanrı'nın has, seçkin kullarıdır.

İlk yüksek mertebe nebilere, daha sonra gelen ise, velilere mahsustur.

Üçüncü mevki ise, bilgi atını göklerden aşırın hakimlerindir. Bunlar kuşa, kurda rahatlık, huzur bağışlarlar.

Geri kalan insanlar avam sınıfındadırlar; birbirlerini yaralayıp, sokmakta yılan ve akrebe benzerler.» (16)

2 — NASIL ADALET?

İslamın değişmez temel yasası Kur'andır. İslam Hukuku, ticaret ve tarım ilişkilerinin yoğunluk taşıdığı, açlık, kıtlık ve salgın hastalıkların kolgezdiği, ekonomik gücü elinde bulunduranların yoksulları acımasızca ezdiği, tefeciliğin, ölçü ve tartı yolsuzluklarının olağanlaştığı Mekke kentinin çarpıklıklarından büyük ölçüde etkilenmiştir. Cahiliye dönemi olarak anılan göçebe arapların yerleşik yaşama geçişleri sırasında kurallar, tek elden yönetilen güçlü bir devletin kurulmasını amaçlıyordu. O günün koşullarında islamlığın en etkileyici yanı, çağının toplumsal adaletsizliklerine karşı, belirgin bir tepki görünümünde ortaya çıkmasıdır. Adalet, yalnız bireysel uyuşmazlıkların çözümü ve suç kovuşturması düzeyinde algılanmıyor, toplumsal yapıdaki çarpıklıkların yumuşatılmasına da yöneliyordu. Bu niteliği, islam öğretisinin ezilen kitleler ve çeşitli uluslarca özümşenip gelişmesini hızlandırmıştı. Ne var ki, üretim ve paylaşım sürecinde yapısal dönüşümlerin olanaksızlığı karşısında, yeryüzü adaletinin yetersizliğini vurgulamak kaçınılmaz olmuştu. Sözel anlamda çok kınanmasına karşın, toplumsal adaletsizlik insanoğlunun değişmeyen yazgısı olunca, tüm beklentiler, ahrette gerçekleşecek göksel adaletle yönlendiriliyordu. Bu yaklaşım, bilinen eşitsizlik ve dengesizlikleriyle birlikte, kurulu düzene boyun eğip, çözümsüzlüğü kurumsallaştırmak anlamına geliyordu.

Ya güncel adalet nasıl gerçekleşiyordu. Kuramsal eşitliği bile benimsemeyen islam hukuku, daha başlangıçta eksik ve yetersiz doğmuştu. Yöneticiler, yeryüzü adaletini «kâfirlere, münafıklara, tövbe edenlere, dönmelere, tutsak ve cariyelere...» başka başka uygulamakta sakınca görmemiş, hatta bundan yarar ummuşlardı. Çok geniş bir alana yayılan islam egemenliği, Muhammed'in ölümüyle

vahiye ve hadisler döneminin kapanmasından sonra, çeşitli ulusları yönetecek kuralları bulmakta güçlüklerle karşılaşılıyordu. Devlet büyüdükçe yeni sorunlar doğmuş, bunların çözümü ne ayetlerde bulunabilmişti, ne de hadislerde. (17)

Topluca yaşamak zorundaki insanların düzenini sağlamak için, «...başlarında bir yasağcı ve yargıcın bulunması gerekir.» (18) İslam devletinde halife yalnız yürütme ve yargı ile görevlidir. Yasama alanında yetkisi yoktur. Devlet başkanı dinsel kuralları değiştiremediği gibi, yeni kurallar da koyamaz. Toplum ayet ve hadislerle göre yönetir. Güncel gereksinimler nedeniyle dondurulmuş kurallara yeni yorumlar katmak, ancak tüm dinbilginlerinin oybirliğiyle sağlanır. (19)

Yürütmenin ayrılmaz parçası olan yargı, insanlara değil, tanrıya karşı sorumludur. Kur'an, «Ey yargıçlar, halktan korkmayınız, benden korkunuz.» (20) diyor. «Benim ayetlerimi bir kaç paraya değiştirmeyin. Tanrı'nın indirmiş olduğu hükümlerle hükmetmeyenlerin hepsi kâfirdir.» buyruğu, islamın çağlar boyu değişmeyecek katılığını vurguluyor.

Ceza adaleti, «öç alma» kuramında somutlaşıyor. «Size kim saldırmışsa, siz de ona yaptığı saldırganlığın misliyle saldırın da, ileri gitmeyin.» (21) deniyor. «Bir kötülüğün cezası, ona benzeyen cezadır... Size kötülük yapana siz de aynı derecede kötülük yapın.» sözcükleri, suçlarla yaptırımlar arasındaki dengeyi belirliyor.

Tanrısal adalet, kimi zaman yeryüzünü doğrudan etkiliyor. Tanrı, yargıçlara gereksinim duymadan, deprem, sel baskını, fırtına, kıtlık, salgın hastalık, çekirge saldırısı gibi doğal ve genel olaylarla, ya da, kaza, yitirme, yaralanıp sakatlanma gibi bireysel yaptırımlarla, buyruklarına karşı gelenleri, inançsızları cezalandırıyor. Böylece geçmişteki tüm jeolojik sarsıntılar, yıllar boyu unutulmayan salgınlar, ulusları yok eden büyük savaşlar, tanrısal adaletin yeryüzündeki tepkileri olarak anımsanıyor. (22)

Geleceğe geçit vermeyen şeriat, dayandığı katı kurallara karşın toplumsal ilişkilerde dinsel ilkelere sapmaları önleyememiştir. Uluslararası etkileşim ve üretim sürecindeki ilerlemeler, üstyapı değişimlerini zorunlu kılmıştır. Böylece islamın özümsemeyeceği bir çelişki doğmuştur. Bunun en çarpıcı örneği, Osmanlı Devleti'dir. Osmanlı İmparatorluğu kurulduğu zaman, siyasal koşullar, onu iki

yönde gelişmeye itmiştir. Bunlardan birincisi Doğu Roma'yı eski yasa ve geleneklerine göre yönetmek, ikincisi de Abbasi Halifeliği'nin yıkılışıyla açıkta kalan İslam dünyasını ele geçirmek. (23) Osmanlılar katıksız şeriat uygulayıcısı olmamışlar, Bizans - İslam sentezine yönelen yeni bir kurumlaşma sürecine girmişlerdir. «...Türklerin, Ortaçağda İslam dinini benimsedikten sonra bile, İslam hukukunun devlet otoritesine serbest çalışma alanı bırakmayan dar ve geri kuramlarına karşın böylesine ileri siyasal bir örgütlenme derecesine ulaşmalarına şaşmamak gerekir. Çok gerçekçi olan devlet kurucuları, inançlarına bağlı olmakla birlikte, kamu çıkarı sözkonusu olunca, İslam hukukçularının hayali sistemlerine kesinlikle yer vermemişler, çok eski hukuk geleneklerine göre özgür bir yasama çalışması yaparak aşağı ortaçağın en büyük imparatorluklarını kurmuşlardır. (24)

Bu görüşü Ömer Lütfi Barkan da paylaşmakta, kuruluş dönemi kurallarını koyan ilk Osmanlı padişahlarının genellikle çok gerçekçi davrandıklarını vurgulayarak, her ne kadar hristiyan ülkelere yaptıkları seferlerde 'İslam'ın kutsal cihadı' ideolojisini kullanmalar da, dünya işlerinde dinsel düşüncelerin geniş ölçüde etkisinde kalacak kadar tutucu davranmak zorunda kalmadıklarını belirtmektedir.» (25)

Tarihçiler, Osmanlılar'ın Fatih'le birlikte göçebe geleneklerinden uzaklaşarak, yeni bir kurumlaşma sürecine girdiklerini açıklamaktadırlar. Bu dönemin en önemli siyasal olayı, İstanbul'la birlikte Doğu Roma topraklarının ele geçirilmesidir.

Böylece, başta Justinianus'un derlemeleri olmak üzere, Bizans yasalarının uygulandığı bölgeler, Osmanlı egemenliği altına girmiştir. Bu aşamadan sonra, savaşlarda ulaşılan topraklarda, ikili, üçlü giderek çok çeşitli ulusların yasaları birlikte uygulanmıştır. İslam-Türk gelenekleri korunmakla birlikte, böyle bir hamur içinde yoğrulmuş şeriatın, arap dünyasındaki katılığını korumasına olanak kalmamıştır. Nitekim «Barkan, yasa koyma konusunda Osmanlı padişahlarının kuramsal ve pratik olarak tümüyle serbest bulduklarını ileri sürmekte ve çıkarılan yasaların şeyhülislam kapısına gönderilerek, oranın da onayı alındıktan sonra yürürlüğe girmesi konusunda bir anayasa kuralı bulunmadığına değinmektedir.» Örnek gösterilen bir şeyhülislam fetvasına göre, «devletçe uyruk üze-

rinde alınan kararlar kamu çıkarlarını gözetiyorsa, şer'an da doğru ve geçerlidir.» (26)

Kamu yararına öncelik tanıdığı için gerçekçi bir sentez gibi görünen bu yaklaşım, son derece sakıncalı ve tehlikelidir. Devlet işlemlerinde kamu yararının boyutları, son çözümde yine, değişmez, tanrısal yasaların denetimine bağlanmaktadır. Güçlü ve adaletli yöneticilerin bu kurama dayanarak, şeriatın geçit vermediği atılımlar yapmaları olanaklıdır. Ancak ne kadar yol alınırsa alınsın, toplumların güçsüz düştüğü karmaşa dönemlerinde şeriatın katı kurallarının gündeme getirilmesi kaçınılmazdır. Yalnız Osmanlı tarihinde değil, Cumhuriyet döneminde bile, duraksama ve geriye dönüş aralıklarında patlak veren tutucu eylemlerin şeriat ideolojisine dayandırıldığı kanıtlanmış bir gerçektir. Şeriatçılık, çağdaşlaşma sürecindeki kesintilerin sınıfsal niteliğini gizleyen bir örtü gibi kullanılmıştır.

«Kur'an'da aile ve miras hukukundan ceza hukukuna, vergi düzeninden kamu yönetimine kadar geniş bir alan tanrısal buyruklarla kurallanmıştır. İslamda dinin gereklerini yerine getirmek ne kadar yükümlülükse, öngörülen hukuk kurallarına uymak aynı ölçüde zorunluluktur. Sözelimi İslam düzeninde 'namaz' ne kadar 'farzsa', cezanın 'kisas'a dayanması da o kadar 'farz' dır.» (27)

Tanrı buyruklarıyla düzenlenen konularda insan yasalarıyla yargıya varmak, ister istemez dinsel ilkelere sapmak oluyor. Ne var ki, tanrının «mülk» vermediği kimi açığözler de boş durmadılar. Dinsel kitapların kınadığı bencil tutkuların dürtüsüyle, yeni arayışlar içine girdiler. Gizemli öykülere yaslanan siyasal yetkenin, yeryüzü mülkiyetiyle yakın bağlantısını saptadılar. Ürettikçe, daha bir güç kazandılar. Bu tutkular, insanoğlunun yaratıldığından beri varolan özlemlerdi. Üstelik, göksel buyrukları çiğneyen, yeryüzünde daha bir güçlü oluyorlardı. Sanayi devrimi yalnız Avrupa'nın sınıfsal dokusunu değiştirmekle kalmadı, islam toplumunun geleneksel döngüsünü de etkiledi. Bu etki, oldukça ağır işleyen bir süreç içinde gelişti. Yabancı sermaye, ulaşabildiği ülkelere kendisinin güvenli yerleşimine yol açacak hukuk kurallarını da birlikte getirdi. Önceleri emperyalizmin el attığı ekonomik konularla sınırlı kalan hukuksal yenilikler, giderek kamu yönetimini ve bireysel ilişkileri kapsayan alanlara yayıldı. Batı kökenli yasaların şeriatla birlikte uygulandığı iki kimlikli hukuk, Tanzimat'la başlayan dö-

nemin özelliği oldu. Uluslararası iletişim ve dış baskıların etkisiyle, Osmanlılar'ın adalet anlayışı, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, yeryüzüne doğru yumuşak inişe geçti.

İki başlı adalet, uzlaşmaz çelişki gibi görünüyor. Oysa, bir üst-yapı kurumu olan hukuku toplumsal çarpıklıkların dışında değerlendirmenin olanağı yok. Toplumlar çelişkiler geleneksel yapı içinden dengelenemeyecek boyutlara varmışsa, elbette hukuk da çelişkili olacak. Arap ortaçağını yaşayanların şeriat kurallarını uygulamaları doğaldı. Onların başka seçenekleri yoktu. Yirminci yüzyıla yaklaşırken, çözülme sürecinin doruğuna gelen Osmanlı egemenliği altındaki topraklarda çeşitli ulusların insanları yaşıyordu. Batılı girişimcilere doğrudan hizmet veren bir işçi sınıfı doğmaktaydı. Birbirini bütünleyen iç ve dış sömürü odakları, üretim ilişkilerindeki somut gelişmeler nedeniyle bir yandan geleneksel yaşamı zorlarken, öte yandan toplumun tutucu değer yargılarını korumaya özen gösterdiler. Çağdaşlığın karşısında bağınazlığı geliştirdiler. Dönemin uluslaşma akımlarına karşı, inanç ve mezhep kavgalarını körüklediler. Temelleri çatırdayan 'mülk devlet' çöküşe yönelirken, sınıfsal dokulaşmanın ardından gelecek demokratik istemleri şeriata dayanarak bastırmayı tasarladılar. Batılı gibi yaşayıp, onlarla aynı ekonomik çıkarları paylaşanların din sömürüsünü elden bırakmamaları, başka bir amaçla açıklanamaz.

«Kurtuluş Savaşı sırasında Cumhuriyet esasına dayanan yeni devleti kurma kararında olanların karşı karşıya kaldıkları yapı buydu. O tarihte yüzyılı aşkın bir süre devam eden yenileşme çabalarına karşın, temel yapı değişmemişti. Okullar, bankalar, şirketler, demiryolu, telgraf, hatta 'garptan alınmış kanunlar'la toplumun donatılması çabaları, siyasal iktidarın kaynağından başlayarak kurumlaşmış teokratik ideolojiyi ortadan kaldırmıyordu. 'Yenileşme' ile 'şeriat' ideolojisi arasındaki çelişki ise, bütün imparatorlukta 'çifte' bir yaşam biçiminin sürmesine, çöküş aşamasına gelmiş devletin mevcut dertlerine dert katmasına neden oluyordu.» (28)

3 — 21. YÜZYIL EŞİĞİNDE ŞERİAT ADALETİ

Şeriat, bu gün de bir çok islam ülkesinde etkinliğini sürdürüyor. Tanrı buyruklarına uymadıkları için insanlar kırbaçlanıp öldürülüyor. Bir yandan çağdaş dünyanın bilim ve teknolojisine duyulan gereksinim öte yandan uluslararası ilişkilerin artan yoğunlu-

ğu karşısında temel özelliği baskı olan yönetimlerin, hukuksal dayanaklarını pekiştirmek için şeriatın çağdışı yaptırımlarına sınımsız bağlandıkları gözleniyor. Oysa en çok kendilerine özgü olmalarının beklenebileceği bireysel ilişkilerden, iş, ticaret ve ekonomi yaşamını düzenleyen basın, yayın, eğitim alanlarına kadar uzanan konularda batı hukukunun etkilerini taşıyan arap ülkelerinde katıksız bir İslam hukukunun varlığından söz edilemiyor. Buna karşın, Suriye (1973), Mısır (1971), Kuveyt (1962), Bahreyn (1973), Katar (1970), Birleşik Arap Emirlikleri (1971) anayasalarında, şeriat, hukukun ilk ve temel kaynağı sayılıyor. Yazılı anayasası olmamakla birlikte Kur'an'ı anayasa belleyen Suudi Arabistan ve Umman, şeriatı evrensel hukukun temeli kabul eden Yemen Arap Cumhuriyeti Anayasası (1974) en uç noktaları oluşturuyorlar. (29)

Ülkelerindeki yabancıları hoşgörü ile karşılayan, onların ticaret ve sanayi ile uğraşmalarına olanak sağlayan, başkentte hristiyanların büro açıp avukatlık yapmalarına gözyuman Suudi Arabistan'ın bu niteliğine bakarak, laisizme yöneldiği söylenemez. «Hiç bir yabancıya durup dururken boynunu vurmaya kalkmayan Suudi devletinin dört dörtlük bir şeriat devleti olduğundan kimsenin kuşkusu yoktur.» (30)

Ortadoğu arap devletleri, insan hakları, temel hak ve özgürlükler alanında, kuramsal açıdan olduğu kadar uygulamada da ihlallerle örülüdür. «Şeriat düzeninin cezalandırma anlayışı (kafa kesme ya da taşlama yoluyla kamuya açık ölüm cezası uygulamaları, çeşitli suçlar için öngörülen kol kesme ya da kırbaçlama gibi yaptırımlar...) din özgürlüğünün sınırlandırılması, özellikle dinsel azınlıkların muhalefet gücüne erişme yolunun kapatılması, toplumsal özgürlüklerde geniş çaplı sınırlamalar, siyasal seçeneklerin bütünüyle yasaklanması, basın yayın özgürlüğü üzerinde siyasal erkin doğrudan etkin denetimi, düşünce, bilim, sanat özgürlüğünün rejim sorunu olarak algılanıp baskı altında tutulması,...» çağdaş özgürlük anlayışıyla bağdaşmayan uygulamalardır. (31)

İran İslam Cumhuriyeti'nde, belli konularda yürürlükteki çözümlerin neler olduğunu Büyükelçilik'ten yazılı olarak soran Prof. Muammer Aksoy'a, Prof. Dr. Abolghassem Ejtehadî imzasıyla verilen yanıtta şu açıklamalar yer alıyordu :

«İslam'da içki içmek haramdır. Akli başında olduğu halde sağaltım zorunluğu olmaksızın içki içen kişiye her seferinde 80 kır-

baç vurulur. Yargıç ayrıca Ramazan ayına saygı duyulmasını sağlamak amacıyla cezayı arttırabilir... Ramazanda açık veya gizli oruç yiyenler, kefarete ödemek zorundadırlar. Hastalık ve yolculuk gibi, Kur'anı Kerim'in öngördüğü özürlerden biri olmaksızın oruç yiyenlere, birinci, ikinci ve üçüncü defalarda ellilerden az olmamak üzere kırbaç vurulur. Ancak tövbe edip dönmezse, dördüncü kez kamçılanır. Buna rağmen islam kurallarını tanımamakda ısrar ederse, yargıç, idam edilmesine karar verebilir. Hz. Peygamber zamanında oruç yiyenlere karşı kesin tavır takınıldığı ve bu konuda imamlar arasında oybirliği sağlandığı saptanmıştır.»

Mektupda kadın, haklarının korunması konusunda, oldukça ilginç açıklamalar var. Bu gün de yürürlükte bulunan dinsel hukuk kurallarının gerekçeleri, VII yüzyıl koşullarına göre şöyle anlatılıyor :

«Vekâletle nikâh caizdir. Nitekim peygamber efendimiz Habeşistan'a hicret eden ve orada kocasını kaybeden Ümmi Habibe ile evlenmek için Habeş sultanına böyle bir vekâlet vermiştir. Boşanma konusunda İslamiyette kadınlara mutlak bir hak tanınmamıştır. Ancak erkeğin delirmesi, cinsel açıdan yetersiz olması, kadının nafakasını temin edememesi durumlarında, kadının da boşanma hakkı olduğu fıkıh kitaplarında kabul edilmiştir.

Üç kez boşanmak ve tekrar evlenmek meselesinin derin bir tarihi geçmişi vardır. Kur'an'ın bu konuda getirdiği hükmü anlayabilmek için, tarihi geçmişi iyi bilmek gerekir. Cahiliye döneminde bir erkek karısını her zaman boşayabilir ve istediği zaman tekrar evlenebilirdi. Böylece kadın, erkeklerin elinde bir oyuncak durumuna düşmüştü. Kur'an boşanmayı sınırladı ve üçe indirdi. Buna göre kişi, üç kez boşadığı karısını, bir başkasıyla evlenip, ondan tekrar boşanmadıkça, nikâhlayamaz. Böylece, erkeğin kadına uyguladığı zulme son verilmiş oldu...»

İran İslam Cumhuriyeti Anayasası'ndaki hükümler ise, şer'i hukukun bir ulusu ne denli yüzyılların gerisindeki kavram ve ölçütlere bağladığını, akıl, bilim ve ilerleme yolunu kesinkes kapattığını çok iyi göstermektedir «...Anayasa'nın 2. maddesinde; İslam Cumhuriyeti'nin,

1— Tek tanrıya, egemenlik ve yasama yetkisinin o'na özgü bulunduğuna ve o'nun buyruklarına uyma gereğine,

2 — Tanrı'nın yeryüzüne indirdiği düşünceye ve o'nun yasaların açıklanmasındaki temel etkinliğine,

3 — Mead'a ve o'nun insanın Allah'a doğru gelişim çizgisindeki yapıcı etkinliğine,

4 — Yarattış ve yaşamada tanrısal adalete... «bağlılığı yinelenmektedir.» (32)

İran İslam Cumhuriyeti Anayasası ulusal niteliğine karşın, evrenselliğe özenen bir belge. Uzunca süre boş kalan, halifeliği yeniden canlandırmayı düşünüyor. İslam Devrimi'nin önderini kurumsallaştırarak, «devlet üstü» bir konuma yerleştiriliyor. Tanrı buyruklarını yorumlama, uygulama ve insanlara yol gösterme yetkilerinin, «İran ulusunun, Kur'an'ın haklı ve adaletli yönetimine ötedenberi süregelen inancına dayanarak, Ayetullah - İl - Uzma İmam Humeyni'nin önderliğinde...» yürütüleceğini belirtiyor.

Resmi açıklamaya göre bu anayasa, yapılan halkoylamasında % 98,2 olumlu oy alarak benimsendi.

İşkencenin özellikle islam toplumlarında yaygınlaşması, dinsel temellere dayanıyor. Ceza adaleti, insanlık dışı yaptırımlarla sağlanıyor. İkibin'e Doğru Dergisi, 1982 yılında benimsenen İran Ceza Yasası'nın kısa bir özetini yayınladı. Bu yazıdan aktardığımız bir kaç kesit bile, yürürlükteki uygulamanın «hukuk» sözcüğü ile tanımlanamayacağını ortaya koyuyor :

«Madde : 1) Adam öldürme kısasa tabidir. Öldürülenin sahipleri, Müslümanın velisi ve izniyle, bazı şartlar ve kurallar dahilinde katili öldürebilirler.

Madde : 7) Bir kadın Müslüman'ın değeri, erkek müslüman'ın değerinin yarısı kadar olması nedeniyle, bir erkek Müslüman bir kadını öldürürse, kısas uygulaması için ölen kadının ailesi, katile yarı diyet öder, sonra da erkeği öldürebilir.

Madde : 22) Cinayet olayında ölen, ölümü şeriatça hak etmişse, katile kısas yoktur. (Örneğin Hazreti Ali'ye ve onbir evladına peygamber ve kutsal kitaba hakaret etmişse)

Madde : 33) Taammüden adam öldürme, iki erkeğin tanıklığı ile isbat olunur.

Madde : 38) Olayın tanığı yoksa, davacı tarafın tanıklık için 49 erkek akrabayı bulması gerekir. Bunlar hakim önünde toplam 50 kere yemin ederler. 49 tanık yoksa, sözgelimi 24 kişi varsa, bunlar ikişer defa yemin ederler. Bir tanık varsa, tek başına, 50 defa yemin eder.

Madde : 49) Kısas, çok keskin bir aletle yapılmalıdır. Öyle ki, katile eziyet çektirmesin.

Madde : 59) Yaralama ve organ koparmada kadın - erkek eşittir. Erkek, bir kadının hangi organını kesmişse aynı organı kesilir.

Madde : 113) Bir kişi hem kırbaç, hem taşlama cezasına çarptırılmışsa, önce kırbaçlanır, sonra taşlanır.

Madde : 117) Taşlama cezasına çarptırılan erkek beline kadar, kadın ise göğsüne kadar gömülerek taşlanır.» (33)

Güncel teknolojik ilerlemeler. İran Ceza Yasası'nı da etkilemiş. Bazı konularda teknik bilimsel gelişmeler sonucunda doğabilecek kuşku gidermeyi amaçlayan düzenlemeler yapılmış. Örneğin 73. maddede şöyle bir kural benimsenmiş :

«Bir kişi başkasının kulak kepçesini keserse ve kulağı kesilen kişi parçayı yerine yapıştırırsa, kısas ortadan kalkmaz.»

Kur'an'a göre «Allah ve peygamberine savaş açanların ve yeryüzünde bozgunculuk çıkaranların cezası, ancak öldürülmek veya asılmak yahut çapraz olarak el ve ayaklarının kesilmesi, yahut yerlerinden sürülme. Bu, onlara yeryüzünde bir rezilliktir. Ahrette ise, onlara pek büyük bir azap vardır. Onlardan, ancak yakalanmadan önce tövbe edenler, bu hükmün dışındadırlar.» (34)

İran İslam Cumhuriyeti Ceza Yasası'nın kamusal suçlara uyguladığı yöntem ve yaptırımlar, yukarıdaki dizgelerle tam bir uyum içinde :

«Tanrı ve onun resulüyle savaşanlara, yol kesenlere talancılara, kentlerin dışında yolcuları rahatsız edenlere, İslam Cumhuriyeti'ne karşı çıkanlara, hükümet aleyhine yıkıcı, bölücü çete ve örgüt kurup bunlara üye olanlara...» Yasa'nın 202. maddesinde belirlenen dört tür ceza uygulanıyor.

- «1 — Öldürme (eskiden hançerle, günümüzde kurşunla),
- 2 — Darağacına asma,

3 — Sağ el sol ayak, sol el sağ ayak kesme (çapraz kesme),

4 — Sürgün.»

Erkek çocukların 14, kızların 8 yaşında cezalandırılma yetkinliğine ulaştığını benimseyen yasanın 211. maddesine göre, sanık, «... tutuklanmadan önce tövbe ederse, cezası...» bağışlanıyor.

Şeriata yaslanan uç örneklerden birisi de, Pakistan İslam Cumhuriyeti. Pakistan Anayasası'nın 2. maddesinde, «Resmi, dinin İslam olduğu...» belirtilmektedir. Bu ülkede «... içki içen müslüman vatandaşlar, 1979 tarihli içki yasağı yasasına göre cezalandırılırlar... İhtiram-ı Ramazan Yasasına göre, kutsal Ramazan ayının oruç süresi içinde genel yerlerde yemek yenmesi, su ve benzerlerinin içilmesi halinde hapis cezası verilir... Hırsızlık yapanların, ilk kez, bilekle birleştiği yerden sağ eli kesilir. İkinci kez bileğe kadar sol ayağı kesilir. Suç üçüncü kez işlenirse, hırsız ömür boyu hapsedilir...» (35) İran'da olduğu gibi...

Yurtdaşlarına karşı tanrı buyruklarını acımasızca ve en katı biçimiyle uygulayan İslam toplumlarının yöneticileri, uluslararası ilişkilerde bu kuralları çiğnemek zorunda kalıyor. Kur'an, «...Ey inananlar! Yahudi ve hıristiyanları dost edinmeyin. Onlar birbirlerinin dostudurlar. Sizden kim onlarla dost olursa, şüphesiz, o da onlardandır.» diyor. (36)

Kur'an gerçekten «farz» ise, Batılı emperyalistlerle ortaklıklar kurup kendi uluslarını sömüren kimi yöneticilerin dinsel ilkelere dayanan siyasal üstünlükleri nasıl ayakta kalabiliyor. Günümüzde daha bir keskinleşen çelişkiler yumağını İslam inançlarından ödün vermeden açıklamanın olanağı bulunmuyor. Tanrı'nın sözü çok açık ve kesin. «Allah'ın indirdiği kitapla hükmet... Allah'ın indirdiği Kur'anın bir kısmından seni vazgeçirmelerinden çekin.» (37). Bu koşullarda her dönemde geçerliliğini koruyan karşıt bir görüş geliyor. Böylesi yöneticileri alaşağı etmek, tanrısal bir görev oluyor. Sonuçta, «devrim» veya «karşı devrim» adı yakıştırılan tüm siyasal darbeler, Tanrı adına gerçekleştirilen kutsal eylemler olarak sergileniyor. Arap - İslam ülkelerinde siyasal kargaşanın temelleri, ekonomik nedenlerle bütünleşen dinsel inançlara dayanıyor.

Hukuksal bir derleme olarak Kur'an ne oranda geçerli? Bu da tam olarak bilinmiyor. Tümü yürürlükte ama, ayetler değişik za-

manlarda yeryüzüne indi. Yasalarda olduğu gibi, kimi ayetler, kendisinden önceki kuralları değiştirdi. En azından, yeni yorumlar, yeni açıklamalar getirdi. Kur'anın bütünlüğü içinde hangileri değişti. Bu konuyu, sıradan okuyucular, uzmanlaşmamış müslümanlar çözemiyorlar. Kur'an'ı doğru algılayıp yorumlamak için, İslam'ın onüç yüzyıllık düşünsel ve tarihsel gelişimini, icma, hüccet ve fetvaları, eksiksiz araştırıp özümlemek gerekiyor. Böylece Kur'an'ın çözümü, yalnız Türkiye gibi arapça konuşulmayan ülkelerde değil, Arap toplumlarında bile, din bilgisi olarak anılan kapalı azınlığın tekelinde kalıyor. Hukukda, ekonomide giderek politikada, kitleleri bilinçsizce yönlendiren bağınazlığın kaynağı, işte buralara dayanıyor.

4 — ÇAĞDAŞ ADALETE DOĞRU

«Mülk Devlet»in adaleti, onüç yüzyıl önce olduğu gibi, günümüzde de böyle işliyor. «Adalet Mülkün Temelidir» özdeyişi, tüm boyutlarıyla bu uygulamayı simgeliyor.

Türkiye'de, egemenliğin kaynağını ulusa bağlayan Cumhuriyet yönetimi, «mülk devlet»e son verdi. Biraz gerilere uzandığımız zaman, güncel resmi ideoloji ile bağdaşmadığı için unutturulmak istenen aşağıdaki tümcelerin, bu gerçeği çok açık vurguladığını görüyoruz :

«Egemenliği hiç kimse, hiç kimseye, bilim gereğidir diye, görümeyle, tartışmayla veremez. Egemenlik, güçle, erkle ve zorla alınır. Osmanoğulları, zorla Türk ulusunun egemenliğine el koymuşlardı. Bu yolsuzluklarını altıyüz yıldan beri sürdürmüşlerdi. Şimdi de Türk ulusu, bu sadırganlara artık 'yeter' diyerek ve ayaklanarak, egemenliğini kendi eline almış bulunuyor.» (38).

Gerçekleştirilen hukuksal dönüşümlerle, şariat uygulamasına son verildi. Şeriyye Mahkemeleri dağıtıldı, Şeriyye ve Evkaf Vekâleti kaldırıldı, Tevhidi Tedrisat Yasası benimsendi. Hilafet'e ve ardından din devletine son verildi. Bu girişimlerle, elbette bütün sorunlar çözülmüş olmadı. Çağdaşlığın önü açıldı. Gerisi, demokratik kurumlaşmaya, toplumsal adalete uzanan yoldaki engellerin aşılmasına kalıyordu.

Türkiye'nin yüzyıllar boyu yoğrulduğu dinsel hukuku geride bırakarak Batı Avrupa yasalarına yönelmesi, öğretide, «yabancı hu-

kukun toptan benimsenmesi» olarak anılıyor. Toplum yaşamını etkileyen çok yönlü sorunların çözümünde gösterilen çabalar, «... üst yapı devrimleriyle alt yapıyı etkileme amacını izleyen girişimler...» olarak niteleniyor (39). Konu, «uluslaşma» süreci içinde değerlendirildiğinde, bu gözlemlere katılmamak olanaksız. Ancak çağdaş toplumlar, sınıfsal özgürlükleri tanımak zorunda. Cumhuriyet, geçici bir yönetim olarak gelmedi. Bireysel ve kamusal ilişkilerde Batı'nın en uygar yasaları kısa sürede seçilirken, yeni devletin kurumlaşması oldukça uzun zaman aldı. Savaş yorgunu halk, bu kez de, ekonomik kalkınmanın yükünü omuzladı. Kimi özgürlükler hiç tanınmadı, kimi çok dar tutuldu. Gelişme ve büyüme ürünlerini verirken, ekonominin itici gücünü oluşturan emekçi sınıflardan, kalkınmanın onursal değerleriyle yetinmeleri istendi. Siyasal yetkeden güç alan dengesiz paylaşım, yasalarla kalıcı güvencelere bağlandı. Toplumun adalet anlayışı bu koşullar içinde somutlaştı.

Çağlara göre değişen koşullar ne olursa olsun, insanoğlunun tek bir amacı var; yeryüzünde insanca yaşamak. Bu ereğe ulaşmak için, sömürünün, tutsaklığın her çeşidine son vermek gerekiyor. İnsan, önce «mülk» olmaktan, kulluk etmekten kurtulmak zorunda. Biçimsel görünümle birlikte, «efendilerin» değişmesi fazla bir anlam taşımıyor. Temel sorun bu denli yalın ve kesin.

Laiklik, Türkiye'de, üzerinde en çok yazılıp tartışılan konu. Tartışmalar, iki kimlikli Osmanlı bürokratinin alışkanlıkları içinde sürdürülüyor. Bu kişiler, kendilerini Cumhuriyet'in gerçek sahipleri ve koruyucuları olarak görüyorlar. İyiyi kötüyü, doğruyu yanlış, yararlıyı yararsızı, güzeli çirkini onlar belirliyorlar. Halkı, bilgisiz, bilinçsiz, deneyimsiz ve güvenilmez buluyorlar. Toplumun, 'gereksiz çalkantılar' içine düşmemesi için, çoğulculuğa yasaklar koyup, sağın da, solun da iplerini ellerinde tutmaya çalışıyorlar. Kimi zaman birini gevşetip ötekini sıkarak, 'güvenli' dengeler kuruyorlar. Batılı gibi yaşayıp, burjuva değer yargılarıyla yoğrulanlar, güncel çıkarlarını gözeterek, toplumsal üstünlüklerini yok edecek eylemlere omuz veriyorlar. Arada bir, kendi ellerinde büyütükleri bağınazlığın karşısına çıkıp, demokratik, ilerici taslıyorlar. Halkı seçeneksiz bırakmanın ürünlerini, kişiliklerinde derliyorlar. İpin ucunu kaçırıp batağa saplanınca, yeni kurtarıcılar arıyor, beceriksizliklerinin sonucunu topluma yüklüyorlar. Bunları gör-

dükçe, yılların ötesinden seslenen Hasan Dede'yi anımsamamak elde değil :

«Âdem vardır cismi semiz
Alır abdest olmaz temiz
Halkı dahleylemek nemiz
Cümle vebal bizdedir.» (40)

Canlılar için hava ve su neyse, adalet, toplumsal yaşamın 'olmazsa olmaz' koşuludur. Adalet dağıtımının salt yargı eliyle gerçekleşeceğini ummak, yanlış ve eksik bir beklentidir. Yasalar adaletli değilse, biçimsel ve yapay tanımlar insan özünü tüketiyorsa, bunları uygulamakla görevli yargının yapacağı çok şey yoktur. Adaleti gerçekleştirmede birinci derecede sorumlu erk, yasama organıdır.

Adalet kavramını, suç kovuşturması ve bireysel uyumsuzlukların çözümü düzeyinde algılamak, yapılabilecek en büyük yanlışlıktır. İnsanoğlu varolduğundan beri cezalar yağdırıp hak dağıtmıştır. Bireysel adaletin gerçekleşmesi zorunludur, ancak yeterli değildir. Bunlar, ölçütleri değişse bile, her dönemde ve her toplumda olabilen şeylerdir. İnsanlığın çağımızdan asıl beklentisi, toplumsal adaletin kurulmasıdır.

«Adalet mülkün temelidir» özdeyişini benimseyince, toplumsal adaletsizliklerin giderilmesini Tanrı katında aramaktan başka seçeneğimiz kalmıyor. Bu tartışmayı «El'adlû esasül mülk» deyimini, arapça kökeğine uygun bir çeviriyle tatlıya bağlayabilirdik. Örneğin, «ADALET EGEMENLİĞİN ÖZÜDÜR» diyebilirdik. Böylece hem çağdaş bir kavram kazanmış, hem de yıllar yılı bilinçli olarak sürdürülen yanlışlığı su yüzüne çıkarmış olurduk. Ne var ki böyle bir uzlaşma, Türk - İslam sentezi çabalarına yol açma anlamına gelirdi. Laik cumhuriyetde tanrısal adaletin yeri olmayacağına göre, «mülk devlet»i anımsatacak tüm çağrışımları silmek zorundayız.

Peki, Cumhuriyet yöneticileri ne yaptılar...? Her ilçeye bir yargıç atamışsınız, masasına yüzlerce - binlerce dosya yığmışsınız, aradığı zaman elinin altında bulamayacağı çoğu birbiriyle çelişen onikibinden fazla yasa çıkartmışsınız, badanaları dökülen duvara bir yazı yazıp, «Adalet Mülkün Temelidir» demişsiniz... İşte o zaman, «Adaletin bu mu dünya...» diyen ezgiler okunur, yüzyıllar öncesinde olduğu gibi...

KAYNAKLAR

- 1 — Yavuz Abadan, Adalet, Türk Hukuku Ansiklopedisi, c. 1, s. 120, Ank. 1962
- 2 — Orhan Hançerlioğlu, İslam İnançları Sözlüğü, s. 383, Remzi Kitabevi, İst. 1984
- 3 — Ansiklopedik İslam Lugatı, Tercüman Yayını, 2. Cilt, s. 485, İst. 1982
- 4 — Hançerlioğlu, agy., 383
- 5 — Kur'an Mülk Suresi, 1
- 6 — Kur'an, Nisa Suresi, 53
- 7 — Kur'an, Furkan Suresi, 1
- 8 — Kur'an, Zuhuf Suresi, 35
- 9 — Kur'an, Yusuf Suresi, 101
- 10 — Kur'an, Bakara Suresi, 258
- 11 — Kur'an, Zuhuf Suresi, 51
- 12 — İbni Haldun, Mukaddime II, 1. Kitap, 3. Bölüm, 36. fasıl, s. 1 Çev. Zeki Kadiri Ugan, M.E.B. İst., 1986
- 13 — İbni Haldun, agy. 1. Kitap, 5. Bölüm, 5. fasıl, s. 340
- 14 — İbni Haldun, agy., s. 353
- 15 — İbni Haldun, agy., s. 345 - 346
- 16 — Nasır-ı Hüsrev, Saadetname, XXIV, Veliler Nebiler, Hakimlerin Menkıbeleri Hakkında, 230 - 235, M.E.B. İst. 1985
- 17 — Hançerlioğlu, agy, s. 423
- 18 — İbni Haldun, agy. s. 117
- 19 — Bahriye Üçok, İslam Tarihi, Emeviler - Abbasiler, M.E.B. Ank. 1983 s. 131 - 132
- 20 — Kur'an, Maide Suresi 44
- 21 — Kur'an, Bakara Suresi 195
- 22 — Hançerlioğlu, agy. s. 427 - 428
- 23 — Hilmi Ziya Ülken, Türk'lerde Çağdaş Düşünce Tarihi, İst. 1966, s. 14
- 24 — Fuad Köprülü, Ortazaman Türk Hukuki Müesseseleri, İst. 1937, s. 34
- 25 — Toktamış Ateş, Siyaset Tarihi, İ.Ü.İ.F. İst. 1982 s. 35 - 36
- 26 — Ateş, agy., s. 36 - 37
- 27 — Muzaffer Sencer, Vicdan ve Din Özgürlüğü, Yeni Düşün, Mayıs 1987, s. 12
- 28 — Aydın Aybay, Laiklik Üzerine, Trabzon Barosu Dergisi, Mayıs 1987, Trabzon, s. 7 - 8
- 29 — Mehmet Semih Gemalmaz, Uygulama Bağlamında İslam ve İnsan Hakları, Bilim ve Sanat, 77, Mayıs 1987 s. 24 - 25, Ank.
- 30 — Aydın Aybay, agy. s. 7
- 31 — Gemalmaz, agy. s. 21
- 32 — Muammer Aksoy, Laik Hukuk ve Hukuk Devleti Anlayışı, 111 Türk Hukuk Kurultayı, Adalet Bakanlığı, s. 120 Ank. 1981

- 33 — Bazıları Şeriat Sever . İran Ceza Kanunu, 2000'e Doğru, 21 -27 Haziran 1987, İstanbul, s. 28 -29
- 34 — Kur'an, Maide Suresi, 33 -34
- 35 — Aksoy, agy. s. 121 (Pakistan Büyükelçiliği'nin Hukuk ve Parlamento İşleri Bankanlığı'nın gönderdiği mektuptan)
- 36 — Kur'an, Maide Suresi, 50
- 37 — Kur'an, Maide Suresi, 50
- 38 — Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, 2. cilt (Yalınlaştırılmış dille)
- 39 — Ergun Özsunay, Yabancı Hukukun Benimsenmesi Yolunda Bir Çağdaşlaşma Modeli Türk Hukuk Kurultayı, 1981 Ank. s. 378 -379
- 40 — Abdülbaki Gölpınarlı, Türk Tasavvuf Şiir Antolojisi, Hasan Dede, Millet, İst. 1972, s. 260